

**TURLI TIZIMLI TILLARDA HID BILISH SEZGISINI
IFODALOVCHI SO‘ZLARNING KOGNITIV PRAGMATIK
XUSUSIYATLARI**

FarDu Lingvistika ingliz tili yo‘nalishi 1 bosqich magistrantlari

Mamajonova Shahlo Toxirjon qizi va Xamrokulova Shahlo Ibroxim qizi

shahlo.xamrokulova.93@bk.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilida hid bilish sezgisini ifodalovchi so‘zlarning ijobiy va salbiy xususiyatlari tadqiq etiladi, undan tashqari sifat o‘zbek tilida o‘zining leksik-grammatik xususiyatlariga ko‘ra mustaqil so‘z turkumi sifatida ajratilganligi hamda hid bildiruvchi sifatlar kognitiv pragmatik tomonlama muhokama etiladi.

Kalit so‘zlar: hid bilish sezgisi, hid bildiruvchi sifatlar, sifat leksemalari, tub sifat, yasama sifat

KIRISH

Sifat o‘zbek tilida o‘zining leksik-grammatik xususiyatlariga ko‘ra mustaqil so‘z turkumi sifatida ajratilgan bo‘lib, sifat leksemalarni kognitiv pragmatik yoritishda hid bilish sezgisini ifodalovchi sifatning o‘rganilish darajasi oqsamoqda. Bu kabi holatlar mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Grammatikaning ajralmas bi qismi bo‘lgan o‘zbek tili morfologiyasida boshqa so‘z turkumlari qatori sifat ham katta o‘rin egallaydi. Sifat o‘zbek tilida o‘zining leksik-grammatik xususiyatlariga ko‘ra mustaqil so‘z turkumi sifatida ajratilgan. Sifat so‘z turkumining ko‘p qirralari bo‘yicha bir qator ishlar amalga oshirilgan [1]. Ammo sifatning leksik-semantik xususiyatlari haqidagi fikrlarni yetarli deb bo‘lmaydi. Qolaversa, sifat leksemalarni tadqiq etishda zamonaviy tilshunoslikdagi eng ilg‘or

metodlardan, xususan, semantik- uslubiyoq, komponent tahlil, qiyosiy- statistik kognitiv- pragmatik tahlil metodlaridan foydalanish juda kam uchraydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Asosan predmetning, qisman harakatning belgisini bildiruvchi darajalanuvchi so‘z sifat deyiladi: qizil qalam, oq kabutar, yaxshi gapirmoq. Boshqa so‘z turkumi ham belgi ifodalaydi. Ammo sifat barqaror va turg‘un belgi ifodalashi jihatidan ulardan ajralib turadi. Masalan, Gul – qizil deganda turg‘un (statik)belgi, Gul qizardi deganda esa o‘zgaruvchi (dinamik) belgi namoyon bo‘lgan. Belgi tushunchasi o‘z ichiga rang-tus, hajm-shakl, xarakter, vazn, maza kabini qamrab oladi. Sifat anglatadigan belgi boshqa turkum anglatadigan belgidan xususiyati bilan farqlanadi. Sifatlar ma’no jihatdan quyidagi turlarga bo‘linadi:

1)xususiyat bildiruvchi sifatlar; 2) holat bildiruvchi sifatlar; 3) shakl- ko‘rinish bildiruvchi sifatlar; 4) rang - tus bildiruvchi sifatlar; ; 5) hajm – o‘lchov bildiruvchi sifatlar; 6) maza - ta‘m bildiruvchi sifatlar; 7) hid bildiruvchi sifatlar; 8) o‘rin va paytga munosabat bildiruvchi sifatlar [2]

Hid bildiruvchi sifatlar o‘zbek tilining lug‘at boyligida ta‘m-maza sifatleri kabi kam miqdorda. Bu tarkibga xushbo‘y, muattar, sassiq, badbo‘y, qo‘lansa, ifor va hokazolar mansub. Shuningdek, bu belgi uchun predmetnomlaridan ham foydalaniladi, ya‘ni hidni ifodalash uchun predmet nomiga “hid” so‘zini qo‘shib aytish orqali birikmali sifatlar hosil qilinadi: atir hidi, rayhon hidi, yog‘ hidi, kerosin hidi, baliq hidi, xazon hidi, yoqimli hid kabi. Masalan: Pastdagi bog‘dan yumshoq, nam xushxazon hidi ko‘tarilib, uning xayollarini to‘lin oy sehrlagan tog‘ vodi y daralariga olib ketardi.(A.Muxtor) Lobarxon oyoqlarida zo‘rg‘a tursa ham, nur ko‘rganidanmi yo dimog‘ini qitiqlayotgan yoqimli hiddanmi, harqalaytinmay jilmayar edi. (M. Ismoil y) kabilar so‘z birikmasi va qo‘shma so‘z oralig‘idagi so‘z hisoblanadi.

“Hid bildiruvchi sifatlar” guruhini 2 turga ajratishimiz mumkin: ijobiy va salbiy (rayhon, botqoq, qo‘ng‘iz, atir, sarimsoq, balchiq)

-Xushbo‘y rayhon, Xushbo‘y atir; Dunyodagi hidlar ichida sovun bozorining hididay “xushbo‘ylik” jahonda bo‘lmasa kerak. (G‘afur G‘ulom)

-Badbo‘y botqoq, Sassiqliq qo‘ng‘iz, Sassiqliq sarimsoq, Badbo‘y balchiqliq; Ikkovi yoz bo‘lishiga qaramay, balchiqliq hidi anqib turgan hovlida qalashib, sochilib yotgan yashiklar, yumalab yotgan bochkalarni oralab o‘tib, oldi dasmolqovoqliq bilan to‘silgan pachoqliq ayvonchaga kirishdi. (A.Qahhor)

Umuman, hid bildiruvchi sifatlar ozbo‘lsa-da, ifoda semasi kengligi bilan ahamiyatlidir. Ular tub va yasama holda uchraydi. Qo‘llanish doirasi bilan farqlanadi. Hid bildiruvchi tub sifatlar: muattar, qo‘lansa, iforva b. O‘ng qo‘liga qarasa tomchi ko‘z yosh hali ham bor hidladi, qo‘lidan gullarning ifori taralardi. (Ummu gulsum hikoyasi)

Hid bildiruvchi yasama sifatlar: xushbo‘y, badbo‘y, sassiqliq va b.[3] Xona g‘ira-shira, sovuqliq, bir stol, bir karavot; allaqanday qo‘lansa hid anqir edi. (A. Muxtor)

Xushbo‘y sifati “yoqimli [hidga ega](#), hidi yoqimli” ma’nolarini ifoda etib muattar, ifor kabi so‘zlar bilan sinonimlikka kirishadi. Ona yerning xushbo‘y tafti mast qiladi kishini. (E.Oxunova) Xushbo‘y sifatining sinonimi sifatida hidli so‘zi sinonimlar lug‘atida keltiriladi. Biroqliq bu holatga qo‘shilish qiyin. Chunki “hidli” semasi ostida har qanday hid, ya’ni xushbo‘y hid ham, qo‘lansa hid ham tushunilaveradi. “Muattar” ko‘proqliq badiiyl uslubda qo‘llanadi: Bir g‘uncha edingiz yel ham tegmagan, ifor taralardi sizdan muattar. (Q. Dehqon)

Ba’zan jonli so‘zlashuvda shirin hid, achchiqliq hid kabi qo‘llanishlar ham uchrab turadi. Sassiqliq so‘zi “hidi yomon, yoqimsiz, qo‘lansa” ma’nosini anglatadi. Bu so‘z sassiqliq, badbo‘y, qo‘lansa kabilar bilan sinonimlikka kirishadi: Sassiqliq balchiqliqda yotgan sassiqliq to‘ng‘iz avval o‘zini qutqarsa-chi, bironing g‘amini yeyish o‘rniga!– dedi Zulfizar. (K.Yashin)

Sassiqliq leksemasi shaxsning belgisini bildirib kelganda, odatda, so‘zlovchining salbiyl munosabatini ifoda etadi: Oh bolam, yoshligim qaytib kelsa, bu sassiqliq cholga o‘lsam ham tegmasdim. (S.Ahmad) Sassiqliq so‘zi kontekstda “yomon, yoqimsiz” sifatlariga xos xususiyatlar ma’nosini tashishi mumkin: Sassiqliq bo‘lsa ham burun o‘zimizniki.

(H.Sulton) Bu misolda sassiq leksemasi orqali gap-so‘zi, xatti-harakatlari yoqimsiz, so‘zlovchining jini suymaydigan belgi ma’nosi ifolalagan.[4]

XULOSA VA MUNOZARA

Sifatning morfologik xususiyati boshqa so‘z turkumlari qatori muhim o‘rinni egallaydi. Biz sifatning ma’noviy guruhlarining morfologik xususiyati, ya’ni ularning tuzilishi jihatidan turlari xususida fikr yurutdik va shunga amin bo‘ldikki, sifat yasashda ot, sifat, fe’l turkumidagi so‘zlar asos bo‘la oladi. Shuningdek boshqa turkumdagi so‘zlarni yasashda sifatlardan ham foydalaniladi. Ishimizda sifatlarning voqea- hodisaning turli xil belgisini bildirishi, hid bildiruvchi sifatlarning tub va yasama ko‘rinishlari masalalarini yoritdik.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Olimov M. Risolai sarf yoki an’anaviy morfologiya. O‘quv metodik qo‘llanma. T.:2003.111bet
2. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2009.
3. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Darslik. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2010.
4. Rahimov S., Umurqulov B. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Darslik. – Toshkent: O‘qituvchi, 2003.